

Б.С. Жонкешов^{1*} , А.Ж. Үдербаев²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

²Satbayev University, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: zhon_bs79@mail.ru

ГЕОГРАФИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БАЛАМАСЫЗ ТЕРМИНДЕРІ

Мақалада қазақ тіліндегі баламасыз лексикалық бірліктер жайы қарастырылады. «Баламасыз лексика деп нені түсінеміз?» деген сұраққа жауап ізделінеді. Баламасыз терминдердің ғылыми анықтамасы төңірегінде шолу жасалып, реалий терминдер туралы сөз болады. Осыған дейін зерттеу жүргізілген ғылыми еңбектерге талдау жасалып, реалий терминдердің пайда болу жолы, олардың түрлері, тілде игерілу тәсілдері, терминологиялық қорда алатын орны нақты сілтемелер мен мысалдар арқылы сипатталады. Реалий терминдерді қабылдаушы тілге енгізудің негізгі жолы транскрипция мен транслитерация тәсілдері турасында айтылып, бірақ қазақ тілінде терминдерді игерудің аталмыш механизмі жұмыс істемей келе жатқандығын, бүгіндері қазақ терминқорындағы терминдер орыс тілінің заңдылығына сәйкес өзгеріссіз алынып отыруының кемшін тұсына баса назар аударылады.

Авторлар мақаласын «баламасыз терминдер тобына жататын реалий терминдер география терминқорына қосылған үлес болып саналады. Бұл терминдер қазақ халқының өміру сүру салтының, тұрмыс қажеттілігінің нәтижесінде пайда болған халықтық терминдер. Жер жағдайын атайтын бірліктер қазақ халқының география ғылымындағы білімділігінің, өзіндік танымының дәлелі. Қазақ тілі география терминдерімен қатар, малшаруашылығы, тағам өнеркәсібіндегі реалий терминдерге бай. Өзге елдер осы сипаттағы реалий терминдерді транслитерация және транскрипция тәсілдерімен игерген» деп қорытындылайды.

Түйін сөздер: термин, баламасыз терминдер, терминқор, география, реалий, дефиниция, транскрипция, транслитерация және т.б.

B.S. Zhonkeshov^{1*}, A.Zh. Uderbayev²

¹A. Baitursynuly Institute of linguistics, Kazakhstan, Almaty

²Satbayev University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zhon_bs79@mail.ru

Non-equivalent terms of the Kazakh language in the field of geography

The article discusses the nonequivalent units of the Kazakh language. The answer to the question “What is nonequivalent vocabulary?” is received. A review is being conducted around the scientific definition of nonequivalent terms, the terms of reality are being studied. Analyzed are scientific works in which similar studies were previously conducted, with the help of specific references and examples, the ways of the emergence of real-life terms, their types, ways of mastering the language, the place occupied in the terminological fund are described. The methods of transcription and transliteration are revealed as the main way of introducing the terms of realities in the host language, the focus is on the fact that this mechanism for mastering terms in the Kazakh language does not function properly, and today the borrowing of terms into the Kazakh term fund is carried out in their unchanged form in accordance with the regularity of the Russian language, which is unacceptable.

In conclusion, the authors of the article come to the conclusion that the contribution of the terminological fund in the field of geography is the terms-realities, which belong to the group of nonequivalent terms. These terms are popular terms that have arisen as a result of lifestyle, life needs of the Kazakh people. The units describing the state of the terrain are evidence of knowledge and self-knowledge of the Kazakh people in the field of geography. The Kazakh language, along with geographical terms, is rich in terms-realities in cattle breeding, food industry, etc. In other languages, terms-realities of this nature are mastered by means of transliteration and transcription.

Key words: term, nonequivalent terms, terminology fund, geography, reality, definition, transcription, transliteration, etc.

Б.С. Жонкешов^{1*}, А.Ж. Удербает²

¹Институт языкознания им. А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы

²Satbayev University, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zhon_bs79@mail.ru

Безэквивалентные термины казахского языка в области географии

В статье рассматриваются безэквивалентные лексические единицы казахского языка. Ведется обзор научного определения безэквивалентных терминов, изучаются термины-реалии в казахском языке. Анализируются научные труды, в которых ранее были проведены подобные исследования, при помощи конкретных ссылок и примеров описываются способы возникновения терминов-реалий, их виды, процесс освоения в языке, место, занимаемое в терминологическом фонде казахского языка. Раскрываются способы транскрипции и транслитерации как основного пути внедрения терминов-реалий в принимающем языке, акцентируется внимание на том, что данный механизм освоения терминов на казахском языке не функционирует должным образом, и на сегодняшний день заимствование терминов в казахский терминологический фонд проводится в их неизменном виде в соответствии с орфографией русского языка, что не полностью соответствует нормам казахского языка.

В заключении авторы статьи приходят к выводу, что вносимым вкладом терминологического фонда в области географии являются термины-реалии, относящиеся к группе безэквивалентных терминов. Эти термины являются народными терминами, возникшими в результате образа жизни, жизненных потребностей казахского народа. Лексические единицы, описывающие состояние местности, являются свидетельством знаний и самопознания казахского народа в области географии. Казахский язык наряду с географическими терминами богат терминами-реалиями в скотоводстве, пищевой промышленности и т.д. В других языках термины-реалии этого характера освоены способами транслитерации и транскрипции».

Ключевые слова: термин, безэквивалентные термины, терминологический фонд, география, реалии, дефиниция, транскрипция, транслитерация и т. д.

Кіріспе

Алдыңғы бір мақаламызда тең мағыналы терминдер синоним терминдер және балама терминдер деп екіге бөлінетіндігін сөз еткен едік. Тең мағыналы терминдер – бір ұғымды атайтын мағынасы бірдей, ұқсас терминдер. Синоним терминдер – бір тілде қатар қолданылатын немесе мағыналары ұқсас терминдер (бір тілде тең мағынада қолданылатын терминдер). Мысалы: *аэрация – ауа беру, ауамен қанықтыру; барьер – тосқауыл, кедергі* және т.б. Балама терминдер – қандайда бір тілдің терминжасам тәсілдері арқылы жасалып басқа бір тілдегі терминдермен қатар қолданылатын терминдер. Мысалы: *бутара – бутара, кенжугыш; вагранка – шойынпеш, вагранка* және т.б. Терминологияда осы балама терминдерге қарама-қайшы қолданылатын құбылыс – баламасы жоқ терминдер. Оларға терминқорымыздағы *вакуум – вакуум, ваишгерд – ваишгерд, габарит – габарит, гартлинг – гартлинг, геодинамика – геодинамика* және т.б. көптеген терминдерді жатқызамыз. Негізгі мәселеге бармас бұрын, мақаламызда қолданылатын біршама терминдердің мағынасын ашып алмақпыз.

Талдау

Жалпы тіл білімінде баламасыз лексика деген ұғым бар. Ол бір ғана тілде таңбалық және мағыналық сипаты бар, басқа тілде тұрақты (толық немесе ішінара) сөздік сәйкестігі жоқ лексикалық бірліктері. Мысалы, орыс ғалымдары Е.М.Верещагин және В.Г.Костомаров баламасыз лексика тобына «мазмұнының жоспарын қандай да бір өзге тілді лексикалық ұғымдармен салыстыру мүмкін емес сөздер» (Верещагин, 1990: 197) деген анықтама береді. Енді бір ғалымдар Л.С.Бархударов, С.Влахов, С.Флорин, Я.И.Рецкер, В.Н.Комиссаров және А.Д.Швейцер бұл ұғымды өте кең ұғымдағы немесе ішінара тар мағынадағы «реалий» терминінің синонимі деп пайымдайды. А.Д.Швейцер, баламасыз лексика категориясы ретінде «басқа мәдениетте дәл сәйкестігі жоқ мәдени реалийлерді білдіру үшін қолданылатын лексикалық бірліктерді» (Швейцер, 1973: 108) қарастырады. В.Н.Комиссаров «аударма тілінде тұрақты сәйкес сөздері жоқ бастапқы тілдің бірліктерін» (Комиссаров, 1990: 147) баламасыз бірліктер деп атайды. С.Влахов және С.Флорин сияқты болгар тілшілері ұсынған дефиниция, керісінше, баламасыз лек-

сика ұғымын «аударма тілінде аударма баламасы жоқ лексикалық бірліктер» (Влахов, 1986: 51) деп түсіндіреді.

Я.И.Рецкер «ең алдымен, бастапқы тілге тән, ал өзге тілге және өзге болмысқа бөтен реальный белгісін» «баламасыз» лексика ретінде қарастырады (Рецкер, 1974: 58). Реальный ұғымын түсіндіру кезінде А.Д.Швейцер де осы бағытты ұстанады. Л.С.Бархударов «өзге тілде сөйлейтін адамдардың практикалық тәжірибесінде жоқ заттарды, ұғымдар мен жағдайларды білдіретін сөздер» (Бархударов, 1975: 95) деп реалийге қысқаша ғана анықтама берген.

В.Н.Комиссаров екі сабақтас ұғымды салыстыра отырып, баламасыз лексикаға мынадай анықтама береді: «тілдің кумулятивтік қызметінің өнімі болып табылатын және аялық білімнің, яғни сөйлеушілердің санасында бар білімдердің сыйымдылығы ретінде қарастырылуы мүмкін, белгілі бір мәдениетке тән ерекше құбылыстардың белгісі» (Комиссаров, 1990: 37).

Бұл пікірлерден шығатын қорытынды, реалийлер лингвистикалық құбылыс ретінде баламасыз лексиканың бір бөлігі болып табылады. Олар мәдениет пен тілдің өзара әрекеттесу тұрғысынан базалық білімнің бір бөлігі ретінде тілші ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Тілшілер бұл мәселеге әлеуметтік тұрғыдан назар аудара бастады. Осыған байланысты халықтың өмір сүру салты мен өздері сөйлейтін тіл арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесі тікелей зерттеу нысанына іліне бастады. Белгілі бір ұлттар мен халықтарға ғана тән заттар мен мемлекеттік институт белгілері, тарихи, рухани, материалдық мәдениет фактілері, ұлттық, мифологиялық және фольклорлық кейіпкерлердің аттары *реалий* деп аталады.

Нәтиже мен талқы

А.О. Иванов ұсынған баламасыздық түрлерінің дәстүрлі жіктемесіне сүйене отырып, оның пайда болуының негізгі себептерін атап көрсетуге болады:

- аударылатын тілде сөйлейтін халық өмірінде ондай заттың, құбылыстың болмауы (заттай баламасыздық);

- аударылатын тілде мағынасы бірдей ұғымның болмауы (лексика-семантикалық баламасыздық);

- лексика-семантикалық сипаттамалардағы айырмашылықтар (стилистикалық баламасыздық) (Иванов, 1985: 82).

Баламасыздықты қалыптастыратын бұл себептер сәйкес келмейтін баламалардың заттай және лексика-семантикалық категориялары арасындағы айырмашылықтарды сипаттайтын критерийлерді көрсетеді. Лингвистика тұрғысынан, игерілетін тілде мағынасы бірдей, бірақ баламасы жоқ ұғым мынадай критерийлерге ие болуы мүмкін:

- игерілетін тілде оған ұқсас ұғымның болмауы;

- салыстырылатын тілде сөйлейтін халықтардың әртүрлі тілдік ойлауына байланысты тікелей сол заттың болмауы;

- ұлттық объективті әлемнің түрліше бөлінуінің салдары ретінде нақты сол заттың болмауы;

- салыстырмалы ұғымдардың игерілетін және бастапқы тілдерде сәйкес келмеуі.

Баламасыз лексикаға реалийлермен қатар терминдерді де жатқызуға болады. Кейбір терминдердің өзге тілде баламалары болмайды. Ондай терминдерді көбінесе өз тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне сәйкес қабылдап алады. Дегенмен, түпнұскалық формасында да еш өзгеріссіз қабылдап алатын тілдер де жоқ емес. Терминжасам тұрғысынан баламалықтың анағұрлым негізгі критерийі ұғымның сәйкес келмеуі.

С. Влахов пен С. Флориннің пікірінше, терминдер мен реалийлерді ажыратуға бірнеше критерийлер негіз бола алады, олар:

- терминдердің тіларалық баламалылығы және реалийлердің баламасыздығы;

- терминдердің ғылым тіліне, ал реалийлердің көркем әдебиет тіліне тиістілігі;

- этимологияның ерекшеліктері: терминдердің жасанды түрде түзілуі (латын және грек тілдеріне негізделген немесе бұрыннан қолданыста бар сөздерді қайта қарастыру арқылы) және оларды түзетін халықтың өмірімен және дүниетанымымен тығыз байланысты халық сөздері ретіндегі реалийді құру кезіндегі табиғи жаңа сөз табу;

- термин ғалымдардың арасында белгілі (тар ая), ал реалийлер шет тілінде белгісіз болғандықтан тілді пайдаланушылар арасында танымал (кең ая);

- терминнің жергілікті ұлттық уақытша бояуының болмауы және оның реалийлерде болуы (Влахов, 2006: 22).

Жалпы, термин дегеніміз – оқшауланған немесе айтылған пікірде не болмаса ой тұжырымында қолданылатын, тиісті ұғымды білдіретін сөз.

Ө.Айтбайұлы термин дегеніміз, «ең алдымен, белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика» (Айтбаев, 2007: 163) деген анықтама береді. Ш. Құрманбайұлы «термин – ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғым атауы болып табылатын арнайы қолданыстағы дефинициясы (ғылыми анықтамасы) бар сөз немесе сөз тіркесі» (Құрманбайұлы, 2014: 481) деген пікірді ұстанады.

Терминге қойылатын ең басты талап – ол тек бір мағынаны білдіруі керек. Жалпы терминология екі категорияға бөлінеді: 1) жалпы ғылыми терминдер және 2) арнайы (номенклатуралық) терминдер.

Терминнен айырмашылығы – реалий ұғымы әртүрлі мағынада түсіндіріледі, оны әртүрлі және көбіне өзара ерекше болып келетін дефинициялардың болуы растап отыр. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, реалий – бұл экстралингвистикалық ұғым, ол жеке, нақты затты атайды және реалий сөздер, реалий терминдер, реалий атаулар, реалий белгілер (Р.А.Будагов, А.Д.Швайцер, А.В.Федоров, Н.К.Гарбовский және т. б.) сияқты үйлесімдерді қолдана отырып, тілде вербалды көрініс табады. Басқалары керісінше, реалий – бұл тіл арқылы айту құралдарының ерекше категориясы, бұл «нысандар (реверенттер) емес, сөздер» деп атап көрсетеді (Влахов, Флорин). Осы және басқа көзқарасты біріктіретін және белгілі бір мәдениеттің ерекшелігін көрсететін, сонымен бірге белгілі бір затты / құбылысты атау құралы ретінде қолданылатын зат / құбылыс ретінде реалийді анықтауға мүмкіндік беретін дефинициялар да бар (Р.К.Миньяр Белоручев, Л. Л. Нелюбин).

Терминнің сөз ретінде ең көп таралған ұғымы бар, ол қолдану саласы шектеулі арнайы ұғымды білдіреді. Бір жағынан, терминді шынайылық объектісімен, ал екінші жағынан – осы объект пен тиісті ұғымның арасындағы ұғыммен және пәндік-логикалық қатынастармен салыстыруға болады. Терминнің жалпы қолданыстағы сөзден семантикалық айырмашылығы – терминнің ұғымдық байланыстылығы, оның ғылым, техника, өндірістің белгілі бір саласына қатыстылығы болып табылады. Шынайылық объектілері және олар туралы ұғымдар қаншалықты әркелкі құрылымдалса, олардың терминдерін білдіретін ұғымдар да әртүрлі болады.

Әдетте, тар саладағы термин тек бір мағынаға ие, бірақ күнделікті лексика сияқты терминдер бірнеше мағынаға ие болуы мүмкін және белгілі бір мәнмәтіндер мен жағдайларда түрлі заттар мен ұғымдарды атауы мүмкін.

Бұдан басқа, жалпы ғылыми терминдер мен бір сала шеңберінде әртүрлі мағыналарға ие семантикасы кең терминдер деп бөлінеді. Бұл мағыналары бір білім саласымен және белгілі бір теория шегінде тікелей байланысты терминдер (Иванов, 1985).

Баламасыздық құбылысы игерілетін тіл терминдерінің жиынтығында бастапқы тілдегі терминге сәйкес келетін жеке алынған ұғымның болмауы немесе мағынасының тең келмеуі салдарынан пайда болады.

Оның өзі өзге тілдегі терминдердің келесі тілдегімен ұқсастығы, сәйкестігі немесе сәйкессіздігі, мағынасының тең келмеуі «тілдердің тарихи-мәдени дамуы деңгейімен, тілге енуі және ондай лексиканың өзекті болуымен байланысты түрлі тілдік өңірлер мен тілдік аралдарда әрқилы болады» (Мейлет, 2009: 224). Баламасыздықтың негізгі себебі – ғылыми шынайылықта реалийлердің әртүрлі болуы, бұл игерілетін тілде түпнұсқа тілдегі белгілі бір ұғымның болмауына әкеп соғады. Мысалы, география ғылымындағы *адыр, алас, альбеда, атлас, бархан, гамада, гоби, дария, джунгли, каньон, тақыр, сор* және т.б. терминдерді мысалға келтіруге болады. Мұндай терминдерді реалий терминдер деп атаймыз. И.С.Алексеева реалий терминдерге «қандай да бір елге, халыққа немесе жерге тән тұрмыс пен қоғамдық өмірдің болмысын білдіретін лексемалар» (Алексеева, 2004: 181) деген анықтама береді. Ғылымда нақты бір ұғымды атау үшін басқа да лексикалық бірліктермен қатар реалий терминдер де жұмсалыады. Себебі, жоғарыда көрсетілгендей терминдердің атауымен сәйкесінше ұғымы өзге тілдің терминологиялық қорында баламасы болмауы мүмкін.

Лингвистикалық әдебиеттерде реалий терминдердің бірнеше жіктелімі байқалады. А.А.Реформатский, А.Е.Супрун, В.С.Виноградов, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, И.С.Алексеева және т.б. лингвистердің реалий терминдердің жіктемелеріне қатысты өзіндік ұстанымдары бар.

И.С.Алексеева реалий терминдерді *пәндік, жергілікті және уақыт қағидаттары* бойынша жіктейді (мақаламызда пәндік бөлінісіне ғана тоқталамыз). Осы жіктемеге сәйкес аталмыш терминдерді **пәндік бөлу** географиялық, этнографиялық және қоғамдық-саяси реалийлерді қамтиды.

1 *Географиялық реалийлер* (Алексеева, 2004: 181). Оған физикалық география, метеорология және т.б. нысандарын жатқызады.

2 *Этнографиялық реалийлер* (Алексеева, 2004: 181). Бұл топқа тағам, зат, киім-кешек, ба-спана, әбзел, көлік, мерекелер, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және т.б. жатады.

3 *Қоғамдық-саяси реалийлерге* әкімшілік-аумақтық бірліктер, билік органдары, саяси ұйымдар, қайраткерлер, әлеуметтік құбылыстар, оқу орындары, әскери бөлімшелер, киім-кешек және т. б. жатады.

Қазақ тілінің баламасыз терминологиясында реалий терминдердің екі түрі бар:

1. Қазіргі қазақ тілінің өзінде жоқ құбылыстарды (ұғымдарды) атайтын терминдер (*альбедро, атлас, бархан, гамада, гоби, джунгли, каньон* және т.б.).

2. Қазақ тілінің өзінде бар, өзге тілде жоқ құбылыстардың атауы (*адыр, алас, тақыр, сор* және т.б.).

Жалпы қазақ терминқорындағы реалий терминдердің тобында «уақытша баламасыз немесе реалий терминдер» бар екендігі байқалады. Мәселен, қазақ тіліндегі *дауыл* сөзі географиялық термин ретінде «көбінесе жекелеген аудандарда тұрып, осы жерлерге тән атаулармен аталады. Мысалы, Орта Азияда – *ауған*, Арабияда – *самум*, Сахарада – *хамсин*, Оңтүстік Францияда – *мистраль* және т.б. Жаңа маңы аудандарда мынадай дауылдар белгілі: Новороссияда – *бара*, Каспий теңізі жағаларында – *норд*, Байкалда – *баргузин* және т.б.» (Байбатша, 2015: 153). Бұл топтағы терминдер тілге енген уақытында балама табылмағанымен, уақыт өте келе, игеруші тілде жаңа сөз табылып, балама терминдер қорына өтіп кетуі мүмкін. Оның басты себебі, бастапқы тілді меңгерушілердің практикалық тәжірибесіндегі жаңашылдықтар біраз уақыт басқа лингвомәдени қоғам өкілдеріне белгілі болмауы.

Терминжасам тәжірибесінде баламасыз лексиканы игерудің белгілі бір тәсілдері байқалады:

- транслитерация және транскрипция, бұл сөздің морфологиялық формасын аздап өзгерту арқылы терминдерді игеру әдістері. Бұл тәсілдерді пайдалану сөздің мағынасымен қатар сөздің дыбыстық (транскрипция кезінде) немесе графикалық (транслитерация кезінде) формасын алу және терминжасамда әріптердің көмегімен сөздің графикалық-фонетикалық формасын жазбаша түрде қайта жаңғырту болып табылады;

- калькалау, игерілетін тілдегі тікелей лексикалық сәйкестіктер арқылы сөздің құрамдас бөліктерін ауыстырудың көмегімен (сөз морфемасы немесе баламасыз тұрақты сөз тіркесінің

лексемасы) баламасыз терминдерді берумен сипатталады;

- сипаттама түрінде беру, белгілі бір лексикалық бірліктің білдіретін құбылысының маңызды белгілерінің сипаттамасы ретінде кеңейтілген сөз тіркестері арқылы баламасыз терминнің мағынасын ашады. Басқаша айтқанда, терминжасамның бұл тәсілі игерілетін тілде оның дефинициясы (анықтамасы) арқылы жүзеге асырылады.

Реалий терминдерді қабылдаушы тілге енгізудің негізгі жолы транскрипция мен транслитерация тәсілдері. Дегенмен, өкінішке қарай қазақ тілінде терминдерді игерудің аталмыш тәсілі мүлдем қолданылмайды десек артық айтқан болмаймыз (Оның белгілі бір саяси себептері де бар). Біз терминқорымызға өзге тілден орыс тіліне аталмыш тәсіл арқылы игеріліп келген терминдерді дәл сол қалпында қабылдап келеміз (Оның қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына (үндестік) кері әсерін тигізетін жағымсыз жақтары да бар).

Жоғарыда сөз етіп кеткеніміздей, қазақ тілінің баламасыз терминологиясындағы реалий терминдердің екінші түріне жататын терминдер қатары да жеткілікті. Ол жайында Ә.Т.Қайдаров пен А.А. Әбдірахмановтың «Казахская терминология» (Қайдаров, 2006: 261-273) атты бірлесе жариялаған мақаласында кеңінен сөз болған. Мақалада қазақ терминологиялық қорындағы көптеген терминдер көне түркі жазба ескерткіштерінен бастау алатындығы баса айтылады. Сондай-ақ, малшаруашылығы төл терминдерге бай екендігі дәлелді түрде баяндалған. Жартылай көшпенді өмір салтына байланысты қазақ тілінде тау, өзен, көл, дала және т.б. жер жайын сипаттайтын өзіндік географиялық терминдер жетерлік екендігін айта келе, «Қазақ тілінде физикалық география бойынша ғылыми терминдердің негізін құрайтын халықтық географиялық терминдердің жүздегені бар, мысалы: *айрық* «өзеннің тар аңғары», *атырау* «саға, ірі су қоймасының жырымдалған жағасы», *аша* «екі өзеннің қосылған жері», *бастау* «бұлақ», *бұлақ* «бұлақ», *жал* «көзге көрінетін, созылған қырқа», сөзбе-сөз «грива», *жарық* «жарық, сызат», *жыра* «шұңқыр», *қайнар* «бұлақ көзі», *кемер* «жаға белесі, тік жар», *қойтас* «домалақ тастар», *өзек* «алқап» және т.б.» (Қайдаров, 2006: 263). Осы мақалада *адыр, бидайық, саз, сай, сырт, тақыр, томар, тоғай, үстірт* және т.б. жергілікті географиялық терминдер орыс тілінің сөздік қорына енгендігі туралы сөз бо-

лады. Одан бөлек Ә.Б. Байбатша, А.Т. Бекботаев, А.Ж.Үдербаевтардың құрастыруымен жарық көрген «Орысша-ағылшынша-қазақша геологиялық терминдер сөздігінің» (Байбатша, 2019: 432) реестрінде берілген *тақыр – takyr*, *takir – тақыр* (364 б.), *адыр – adyr – адыр* (19 б.), *сай – sai – сай* (317 б.), *сор – sor – сор* (42 б.), *сырт – syrt – сырт* (364 б.) реальный терминдері орыс, ағылшын тілдерінің терминқорына енгендігінен дәлелдей түседі. Бүгіндері бұл терминдердің қатары *алас*, *сор* және т.б. терминдермен толығып отыр. Мақалада келтірілген географиялық терминдердің барлығы дерлік реальный терминдерге жатады. Ғ. Қоңқашбаев «тау, қойнау, өзен, көл, жайылым және т.б. әрбір ұсақ бөлшегі көшпенді қазақтарда өзіндік ерекше терминмен аталған, басқа халықтарда, әсіресе егіншілерде бұл терминдердің аналогтары жоқ» (Қоңқашбаев, 1951) деп, қазақ тілінің географиялық терминдерге бай болуының себебін көшпенді өмір сүруінің, күнделікті тұрмыс салтқа қажеттілігімен түсіндіреді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, баламасыз терминдер тобына жататын қазақ тіліндегі реальный терминдер халықаралық деңгейдегі география ғылымының

терминологиялық базасына қосылған үлес болып табылады. Бұл терминдер қазақ халқының өміру сүру салтының, тұрмыс қажеттілігінің, өмірлік тәжірибесінің нәтижесінде пайда болған халықтық терминдер. Жер жағдайын сипаттайтын лексикалық бірліктер қазақ халқының география ғылымындағы білімділігінің, өзіндік танымының дәлелі. Көшпенді жағдайда өмір сүрген халықтар жер ыңғайын жақсы білген. Әрбір бедерге, әрбір құбылысқа атау беруге тырысқан. Ол өмір заңдылығы да. Мұндай қазақ тіліне тән реальный терминдер біз келтірген мысалдардан әлдеқайда көп болуы мүмкін. Қазақ тілі география терминдерімен қатар, малшаруашылығы, тамақ өнеркәсібіндегі, қолөнер т.б. салалардағы реальный терминдерге бай. Терминологиялық қабаттағы осы терминдерді әлі де болса, жете зерттеуді қажет етеді. Бұл тіліміздің, терминологиялық қорымыздың байлығы. Өзге елдер осы сипаттағы реальный терминдерді транслитерация және транскрипция тәсілдерімен игерген.

Мақала «Геология, геодезия, география бойынша арнаулы лексикадағы инновациялар: біріздендіру және лексикографиялау» (№ АР05134289) гранттық жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер

- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990.
- Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973.
- Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1990.
- Влахов С., Флорин С. М. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986.
- Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974.
- Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975.
- Иванов А.О. Безэквивалентная лексика и ее перевод на русский язык. – СПб.: Изд-во ЛГУ, 1985.
- Meillet A. Esquisse d'une histoire de la langue latine. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 295 p.
- Влахов С. Непереводимое в переводе. Изд. 3 е, испр. и доп. – М.: Р. Валент, 2006. 448 с.
- Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс», 2007. – 624 б.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминографиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.
- Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. СПб. Филологический факультет СПбГУ. / И.С. Алексеева. – М.: Академия, 2004. – 352 с.
- Байбатша Ә. Б. Жалпы геология (Жер динамикасы). – Алматы, 2015. – 498 б.
- Кайдаров А.Т. Абдрахманов А.А. Казахская терминология // Терминология мәселелері. 2-кітап. – Астана, «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – 288 б.
- Байбатша Ә.Б., Бекботаев А.Т., Үдербаев А.Ж. Орысша-ағылшынша-қазақша геологиялық терминдер сөздігі. – Алматы: Қазақ тілі, 2019. – 432 б.
- Қоңқашбаев Г.К. Казахские народные географические термины. // Изв. АН КазССР. Сер. геогр. – 1951. – № 99. – Вып. 3.

References

- Alekseeva I.S. (2004) *Vvedenie v perevodovedenie. Ucheb. posobie dlya stud. i lingv fak. vyssh. ucheb. zavedeniy* [Introduction to Translation Studies. Textbook allowance for students. filol.lingv fak. higher textbook. institutions. SPb. Faculty of Philology, St. Petersburg State University. I.S. Alekseeva]. M.: Academy, 2004. 352 p. (in Russian)
- Aytbaev O. (2007) *Qazaq til bilimi maseleleri* [Issues of Kazakh linguistics]. Almaty: Arys, 2007. 624 p. (in Kazakh).
- Baibatsha A.B. (2015) *General geology (Earth dynamics)*. Almaty, 2015. 498 p. (in Kazakh).
- Baibatsha A.B., Bekbotaev A.T., Uderbaev A.Zh. (2019) *Orussha-aglyshysha-qazaqsha geologyalyq terminder sozdigi* [Russian-English-Kazakh dictionary of geological terms]. Almaty: Kazakh language, 2019. 432 p. (in Kazakh)
- Barkhudarov L.S. (1975) *Yazyk i perevod: Voprosy obshey I chstnoy teoryy perevoda* [Language and translation: Questions of the general and private theory of translation]. M.: International Relations, 1975. (in Russian)
- Ivanov A.O. (1985) *Bezektivivalentnaya leksyka i ee perevod na russkiy yazyk* [Equivalent vocabulary and its translation into Russian]. St. Petersburg: Publishing House of Leningrad State University, 1985. (in Russian)
- Kaydarov A.T., Abdрахmanov A.A. (2006) *Kazakhskaya terminology. Terminologiya maseleleri* [Kazakh terminology. Terminology issues. Book 2]. Astana, "1C-Service", 2006. 288 p. (in Kazakh)
- Komissarov V.N. (1990) *Teorya perevoda (lingvisticheskie aspekty): ucheb. dlya intov i fak. inostr. yaz.* [Theory of translation (linguistic aspects): textbook. for int and fact. foreign lang]. M.: Higher School, 1990. (in Russian)
- Konkashbaev G.K. (1951) *Kazakhskyye narodnyye geograficheskiye terminy* [Kazakh folk geographic terms]. *Izv. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser Geogr.*, 1951, № 99, no. 3. (in Kazakh)
- Kurmanbayuly Sh. (2014) *Qazaq terminografyasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografya* [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography]. Almaty: Sardar, 2014. 928 p. (in Kazakh)
- Meillet A. (2009) *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 295 p.
- Retsker Y.I. (1974) *Teorya perevoda i perevodcheskaya praktika* [Theory of translation and translation practice]. M.: International relations, 1974. (in Russian)
- Schweizer A.D. (1973) *Rerevod y lingvistika* [Translation and linguistics]. M.: Military Publishing House, 1973. (in Russian)
- Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (1990) *Yazyk i kultura: Lingvostranovedenie v prepodovanii russkogo yazyka kak inostronnogo* [Language and culture: Linguistic and regional studies in the teaching of Russian as a foreign language]. M.: Russian language, 1990. (in Russian)
- Vlakhov S., Florin S.M. (1986) *Neperevodymoe v perevode* [Untranslatable in translation]. M.: Higher School, 1986. (in Russian)
- Vlakhov S. (2006) *Neperevidimoye v perevode* [Untranslatable in translation]. *Izd. 3 ye, ispr. i dop.* M.: R.Valent, 2006. 448 s.